

<https://doi.org/10.62837/2025.5.346>

ZƏMİNƏ MUSTAFAYEVA
ATU

**FRAZEOLÖGİYADA KOQNUTİV YANAŞMA
ALMAN DİLİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ
FRAZEOLÖJİ ASPEKTDƏN**

Açar sözlər: koqnitiv yanaşma, mentalitet, linqvistik təfəkkür, elmi yanaşma

Ключевые слова: когнитивный подход, менталитет, языковое мышление, научный подход

Key words: cognitive approach, mentality, linguistic thinking, scientific approach

Frazeologiyada əsas məsələdən biri də koqnitiv yanaşmadır. Koqnitiv yanaşma bir millətin mentalitetini öyrənmək üsuludur. Bu yanaşma çərçivəsində frazeologiyanın milli-mədəni orijinallığı linqvistik təfəkkürün fəaliyyət xüsusiyyətləri, dünyanın obrazlı təsvirinin xüsusiyyətləridir [1,5].

Koqnitiv dilçiliyin yaranması təkcə dilçiliyin tarixi ilə deyil, həm də daha geniş perspektivdə idrak tədqiqatlarının inkişafı və idrak elmi adlanan elmin (rus dilində nəşrlərdə koqnitologiya və kogitologiya terminləri) meydana çıxması ilə şərtlənmişdir. də istifadə olunur).

Koqnitiv dilçiliyin rəsmi “doğumu” 1989-cu ilin yazında Duysburqda (Almaniya) baş tutan və eyni zamanda Koqnitiv Dilçilik üzrə Birinci Beynəlxalq Konfransa çevrilən Beynəlxalq Linqvistik Simpoziumla üst-üstə düşür. Simpoziumun iştirakçıları Beynəlxalq Koqnitiv Linqvistika Assosiasiyasını yaratdılar, Koqnitiv Dilçilik jurnalını təsis etdilər və Koqnitiv Linqvistika Tədqiqatları adlı bir sıra monoqrafiyalar hazırladılar, sonralar bu sahənin görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini nəşr etdilər. Lakin mahiyyət etibarilə koqnitiv dilçilik daha əvvəl, 1980-ci illərin sonlarında yaranmışdır. - bu, onun doğulduğu dövr deyil, çiçəklənmə dövrü, müvafiq ideologiya ruhunda yazılmış çoxsaylı əsərlərin nəşr olunduğu dövrdür.[2,5]

Koqnitiv dilçilikdə biz dil və təfəkkür arasında mürəkkəb münasibətlərin öyrənilməsində yeni mərhələni, əsasən rus nəzəri dilçiliyinə xas olan problemi görürük. Belə bir tədqiqatın başlanğıcı neyrofizioloqlar, həkimlər, psixoloqlar (P. Broca, K. Wernicke, I. M. Sechenov, V. M. Bekhterev, I. P. Pavlov və s.) tərəfindən qoyulmuşdur. Neyrolinqvistika neyrofiziologiya (L. S. Vygotsky, A. R. Luria) əsasında yaranmışdır. Məlum oldu ki, dil fəaliyyəti insan beynində baş verir, dil fəaliyyətinin müxtəlif növləri (dili mənimsəmə, dinləmə, danışma, oxuma, yazma və s.) beynin müxtəlif hissələri ilə əlaqələndirilir.

Dil və təfəkkür arasındakı əlaqə probleminin inkişafının növbəti mərhələsi psixolinqvistika idi ki, onun daxilində nitqin yaranması və qavranılması prosesləri,

dilin insan şüurunda saxlanılan işarələr sistemi kimi öyrənilməsi prosesləri, nitqin qarşılıqlı əlaqəsi və s. dil sistemi və onun istifadəsi, fəaliyyət göstərməsi dururdu.

Beləliklə, koqnitiv dilçilik müasir dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi koqnitiv elmdən çıxmışdır. Eyni zamanda, koqnitiv dilçiliklə digər koqnitiv elmlər arasındakı fərq məhz onun materialındadır – o, şüuru dilin materialı üzərində tədqiq edir (digər idrak elmləri şüuru öz materialı əsasında araşdırır), həm də onun metodlarında – idrak dilini tədqiq edir. prosesləri aparır, dilçiliyin ixtiyarında olan linqvistik təhlil üsullarının dilə tətbiqi əsasında insan şüurunda psixi təsvirlərin növləri haqqında nəticə çıxarır, ardınca isə tədqiqatın nəticələrinin koqnitiv şərhini həyata keçirir.

Koqnitiv dilçilikdə bu gün müəyyən edilmiş ən azı aşağıdakı istiqamətlərdən danışmaq olar (bu cərəyanların tipik nümayəndələrini qeyd edirik): kulturoloji - müxtəlif elmlərin məlumatlarına əsaslanaraq mədəniyyət elementləri kimi anlayışların öyrənilməsi. Bu cür tədqiqatlar adətən de-fakto fənlərarası xarakter daşıyır, sırf dilçiliklə bağlı deyil, baxmayaraq ki, onlar dilçilər tərəfindən aparıla bilər (bu, bizə bu yanaşmanı koqnitiv dilçilik çərçivəsində nəzərdən keçirməyə imkan verir); dil bu halda yalnız anlayışlar haqqında bilik mənbələrindən biri kimi çıxış edir (məsələn, bir konsepsiyayı təsvir etmək üçün bu anlayışı adlandıran sözün etimologiyası haqqında məlumatlar istifadə olunur); linqvokulturoloji - linqvistik vahidlər tərəfindən milli linqvomədəniyyətin elementləri kimi adlandırılan anlayışların bu mədəniyyətin milli dəyərləri və milli xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqi: "dildən mədəniyyətə" istiqaməti; məntiqi - anlayışların linqvistik formasından birbaşa asılı olmadan məntiqi üsullarla təhlili; semantik-koqnitiv - anlayışların məzmununa çıxış vasitəsi kimi, onları dilin semantikasından anlayış sferasına qədər modelləşdirmə vasitəsi kimi dilin leksik və qrammatik semantikasının öyrənilməsi; fəlsəfi və semiotik — işarənin koqnitiv əsasları öyrənilir.

Bu sahələrin hər birini müasir dilçilikdə artıq kifayət qədər formalaşmış hesab etmək olar, onların hamısının öz metodoloji prinsipləri var (hamısı ilk növbədə şüur vahidi kimi konsepsiyanın nəzəri ideyası ilə birləşir) və onların hamısının öz tərəfdarları var. koqnitiv dilçilər, onlar kifayət qədər tanınmış elmi məktəblər tərəfindən təmsil olunur.

Koqnitiv dilçilik üç əsas bölməyə bölünür: İlk növbədə leksik semantika ilə məşğul olan koqnitiv semantika;

Əsasən sintaksis, morfologiya və qrammatikaya aid dilçiliyin digər sahələri ilə məşğul olan koqnitiv qrammatika; Koqnitiv fonologiya.

Koqnitiv dilçilik generativ dilçilikdən daha çox bu sahələri vahid bütövlükdə birləşdirməyə çalışır. Çətinliklər koqnitiv dilçiliyin terminologiyasının hələ tam formalaşmaması ilə əlaqədar yaranır, çünki bu, nisbətən yeni bir tədqiqat sahəsidir, həmçinin digər elmlərlə təmaslar səbəbindən.[3.5]

Sözlərin əlavə, konnotativ mənalı olur ki, onlar da çox vaxt gizli olur, lakin dildəyiyyəti tərəfindən başa düşülür. Bu mənalı linqvistik və ekstralingvistik

amillərin təsiri ilə qazanıla və zamanla dəyişilə bilər. Beləliklə, “konnotasiya” anlayışına geniş spektrli (üslubi, pragmatik, psixolinqvistik, linqvokoqnitiv, linqvokulturoloji) məlumat daxildir. Konnotasiyaların əsasını assosiasiyalar və intensiya təşkil edir. İntensiya (latınca intentio “niyyət, məqsəd” deməkdir) danışanın kommunikativ məqsədidir. Konnotasiyada öz əksini tapan implisit informasiya hər zaman eksplisit şəkildə də ifadə edilə bilər. Məntiq elmindən gələn konnotasiya kateqoriyası dil vahidinin əsas mənasının əlavə, üslubi, semantik hissələrini əhatə edir. Lakin konnotasiyada məhz mədəni informasiyanın olması və mədəniyyət kodunun təsviri ilə əlaqənin mövcudluğu dilin milli özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirməkdə onun əhəmiyyətini daha da artırır (4,5). Konnotasiya əslində nə deməkdir?

Konnotasiya anlayışın məzmununun təsviri kimi məzmunun ifadəsi və ya mənanın tərifidir deməkdir. Məntiq elmində “konnotasiya” termini məs. B. diskursda nəyisə və ya hadisəni başa düşmək üçün ümumi əsasa malik olmaq. Bu kontekstdə konnotasiya terminin məzmunu və məntiq səviyyəsində faktiki təsvir mənasında mənanın sinonimidir.

Konseptual məzmun kontekstində konnotasiya nümunələri hansılardır? Termin məzmunu kontekstində konnotasiyanın 3 nümunəsi bunlardır:

Məntiqdə “it” termini “çox vaxt sadıq yoldaş kimi saxlanılan dördayaqlı ev heyvanı” mənasını verə bilər. “Əziz” termini “kimsə ilə müsbət emosional əlaqəyə sahib olmaq”, “mehriban və xoş olmaq” və ya (əksinə) “şübhələnmək” mənasını verə bilər. İkinci dərəcəli məna mənasında konnotasiya nə deməkdir?

Konnotasiya fərdi, emosional və assosiativ məna atributlarını təmsil edir.[5.5]

.Konnotasiya rezonanslı, tez-tez şüursuz olaraq qəbul edilən və tez-tez emosional konnotasiyadır. Bir şəxs müsbət bir şeyi söz və ya görüntü ilə (eyni zamanda səs və ya duyğu təəssüratı ilə), digəri isə mənfi bir şeylə əlaqələndirir (connotes). İkinci dərəcəli məna kontekstində konnotasiya buna görə də sözün və ya ifadənin mümkün qeyri-müəyyənliyinin göstəricisidir.

“Yaşıl” sifəti birbaşa rəngi təsvir edə bilər. Bunu əsas məna kimi qəbul edə bilərik. Təcrübəsiz kontekstdə də istifadə edilə bilər. Yaşıl da rəğbət üçün dayana bilər, məsələn. B. kiminləsə yaşıl olmaq. Yaşıl işıq isə icazənin verilməsi və ya razılıq verilməsi üçün daimi bir müddətdir.

Konnotasiyanın əksi nədir?

Konnotasiyadan fərqli olaraq, denotasiya mənasın obyektiv, təhrif edilməmiş faktiki və yoxlanıla bilən tərifidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Воркачев С. Г. Культурный концепт и значение // Труды Кубанского государственного технологического университета. Сер. Гуманитарные науки. Т. 17, вып. 2. - Краснодар, 2003 - С. 268–276

2. М 31 Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.:Издательский центр «Академия», 2001.208с.

3. Когнитивные принципы организации внутрисловных и межсловных семантических парадигм [Текст] / А. М. Плотникова // Вестник Южно-Уральского университета. — Серия «Лингвистика». — Вып. 3. — 2006. — № 6 (61) — С. 75-77 (0,5 п л)

4. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (на материале фразеологических единиц, семантически ориентированных на человека, в английском и русском языках) / Е.Ф.Арсентьева. - Казань: Изд-во Казан.ун-та, 1989. -126с.

5.Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996.

XÜLASƏ

Frazeologiyaya dair müasir tədqiqatlar dilçiliyin bir sıra problemlərini əhatə edir ki, bunlardan da bu gün əsası frazeoloji vahidlərin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Onlar xalqın maddi və mənəvi həyatını, tarixini, mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini ən dolğun şəkildə əks etdirir. Frazeologiya, bir tərəfdən mədəni xüsusiyyətlərin dil faktlarında aydın ifadə olunduğu nitq fəaliyyəti sahəsidir.

Milli-mədəni xüsusiyyətlər mövzusu tədqiqatlar sahəsində kifayət qədər ənənəvidir. Uzun illər ənənəvi dilçilik çərçivəsində frazeoloji vahidlərin xalqın mədəni potensialını özündə cəmləşdirən milli-xüsusi dil vahidləri olduğu iddia edilirdi. Linqvistik-mədəni yanaşma cəhətdən frazeoloji vahidlərin milli-mədəni orijinallığı verilmiş mədəniyyət üçün xarakterik olan və ana dili danışanların fon biliklərinə aid olan müəyyən ekstralingvistik reallıqların qeyd edilməsində ifadə olunur.

Linqvokultirologiya konsepsiyasının dilçilik anlayışında üç əsas yanaşma qeyd edilmişdir. Birincisi, geniş mənada anlayışların sayına mənaları milli dil şüurunun məzmununu təşkil edən və ana dilində danışanların “dünyanın sadələvh mənzərəsini” təşkil edən ləksemlər daxildir. Bu cür anlayışların məcmusu mədəniyyətin və xalqların cəmləşdiyi dilin konseptual sferasını təşkil edir .

Bu yanaşmada müəyyənədicilərin amil leksik semantikada dünyanın konseptuallaşdırılması yoludur, əsas tədqiqat vasitəsi konseptual modeldir ki, onun köməyi ilə konsepsiyanın semantikasının əsas komponentləri seçilir və onlar arasında sabit əlaqələr qurulur, aşkar edilir. Belə anlayışlara mənada semantik təmsil üsuluna (formasına) baxılan istənilən leksik vahid daxildir. İkincisi, daha dar mənada anlayışlara linqvistik-mədəni spesifikliklə işarələnən və bu və ya digər şəkildə müəyyən etnik mədəniyyətin daşıyıcılarını səciyyələndirən semantik formasıyalar

daxildir. Belə anlayışların məcmusu bir növ inteqral və strukturlaşdırılmış semantik məkan kimi konsepsiya sferasını təşkil etmir, onun müəyyən hissəsini - konseptual sahəni tutur.

Və nəhayət, anlayışlar arasında yalnız siyahısı kifayət qədər məhdud olan semantik formasiyalar daxildir və milli mentalitetin onun daşıyıcılarının dünyasına spesifik münasibət kimi başa düşülməsi üçün əsasdır. Metafizik anlayışlar (ruh, həqiqət, azadlıq, xoşbəxtlik, məhəbbət və s.) yüksək və ya həddindən artıq mücərrədlik dərəcəsinə malik olan psixi varlıqlardır, mənəvi dəyərləri “görünməz dünyaya” göndərirlər, onların mənası yalnız onun vasitəsilə aşkar edilə -bilər. simvol - abstrakt məzmunu ifadə etmək üçün onun obrazlı mövzu məzmunundan istifadəni nəzərdə tutan işarə. Aydınadır ki, sonuncu tip anlayışlar nisbətən asanlıqla “sinonimləşərək” “konseptuallaşdırılmış sahə” təşkil edir, burada metafizik mənalar və obyektiv aləmin hadisələri arasında semantik assosiasiyalar qurulur, mənəvi və maddi mədəniyyətin birləşdirildiyi söz öz əksini tapır.

**MUSTAFAYEVA ZAMINA
COGNITIVE APPROACH IN PHRASEOLOGY
SUMMARY**

The official "birth" of cognitive linguistics coincides with the International Linguistic Symposium, which took place in the spring of 1989 in Duisburg (Germany), and which also became the First International Conference on Cognitive Linguistics. The participants of the symposium created the International Association of Cognitive Linguistics, founded the journal Cognitive Linguistics and prepared a series of monographs Cognitive Linguistics Studies, which subsequently published the works of prominent representatives of this direction. However, in essence, cognitive linguistics arose much earlier, in the late 1980s - this is not the period of its inception, but the period of its heyday, the period when numerous works written in the spirit of the corresponding ideology were published. In cognitive linguistics, we see a new stage in the study of the complex relationships between language and thinking, a problem that is mainly inherent in domestic theoretical linguistics. The beginning of such studies was laid by neurophysiologists, doctors, psychologists (P. Broca, K. Wernicke, I. M. Sechenov, V. M. Bekhterev, I. P. Pavlov, and others).

**МУСТАФАЙЕВА ЗАМИНА
КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД ВО ФРАЗЕОЛОГИИ
РЕЗЮМЕ**

Официальное «рождение» когнитивной лингвистики совпадает с Международным лингвистическим симпозиумом, который состоялся весной 1989 года в Дуйсбурге (Германия) и который также стал Первой международной конференцией по когнитивной лингвистике. Участники

симпозиума создали Международную ассоциацию когнитивной лингвистики, основали журнал *Cognitive Linguistics* и подготовили серию монографий *Cognitive Linguistics Studies*, в которых впоследствии были опубликованы труды видных представителей этого направления. Однако по сути когнитивная лингвистика возникла гораздо раньше, в конце 1980-х гг. — это не период ее зарождения, а период ее расцвета, период, когда были опубликованы многочисленные работы, написанные в духе соответствующей идеологии. В когнитивной лингвистике мы видим новый этап в изучении сложных взаимоотношений языка и мышления, проблемы, которая в основном присуща отечественному теоретическому языкознанию. Начало таким исследованиям положили нейрофизиологи, врачи, психологи (П. Брока, К. Вернике, И. М. Сеченов, В. М. Бехтерев, И. П. Павлов и др.)

Rəyçi: f.e.d.dos. Nəqiqət Hacıyeva.